

Het Journaalboek van Johannes Timmers, anno 1784

Het Journaalboek van Johannes Timmers, anno 1784

LODEWIJK WAGENAAR en NEL KLAVERSMA (bezorgers)

Hilversum
Verloren
2017

Deze uitgave kwam tot stand dankzij financiële steun van: M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, J.E. Jurriaanse Stichting, Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Stichting 'Fonds Directie der Oostersche Handel en Reederijen' en De Gijsselaar-Hintzenfonds.

Afbeeldingen op het omslag komen uit de twee manuscripten van het Journaal.

ISBN 978-90-8704-647-7

© 2017 Lodewijk Wagenaar, Nel Klaversma & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1 Inleiding	11
1.1 Het <i>Journal</i> van Johannes Timmers	11
Twee manuscripten, samen één journal	13
Wat is een journal?	13
VOC-instructies	16
Het journal van de <i>Tempel</i> als voorbeeld	18
Verschillen tussen de twee handschriften	23
Eigenhandig of overgeschreven journal?	26
Voorbeelden van toevoegingen in verband met een mogelijke boekuitgave	29
1.2 Texel, 1781. Een vloot die vertrok en ... weer terugkeerde	31
Oost-Indië onbereikbaar door de Vierde Engelse Oorlog	35
1.3 Een hachelijk avontuur	44
Hulpeloos de Noordzee op gedreven	44
1.4 De opvarenden	48
Het scheepssoldijboek	48
Functies aan boord en plaatsen van herkomst	53
1.5 Naar de Oost en terug	55
Van Texel naar de Kaap de Goede Hoop	55
Van Kaap de Goede Hoop naar Mauritius	56
Van Mauritius naar Ceylon	58
Van Ceylon naar Batavia en van Batavia naar Nederland	60
Kleurkatern	65
2 Het Journalboek van Johannes Timmers, anno 1784	81
Manuscript LA 2022.1 (geheel), van Amsterdam tot het vertrek van Ceylon	82
Manuscript LA 2022.2 (gedeeltelijk), van Ceylon naar Batavia en terug naar Nederland	130
3 Verantwoording	150

Bijlagen	157
Bijlage I Diagram van een VOC-retourschip	158
Bijlage II Informatie over schepen genoemd in het Journaal, de noten en de inleiding	162
Bijlage III Eed voor de gemeenen	171
Bronnen en literatuur	172
Lijst van illustraties en kaarten	176
Index	179
Over de bezorgers	187

Voorwoord

Het Amsterdam Museum verwierf in 1998 twee in lengte en inhoud afwijkende manuscripten van het achttiende-eeuwse scheepsjournaal van de matroos Johannes Timmers, opvarende van het Oost-Indische Compagnieschip *Holland*.¹ Hij voer met zijn jongere neef en naamgenoot in 1782 naar Galle op Ceylon (het huidige Sri Lanka). Daar ging Timmers junior van boord en bleef op Ceylon werken tot zijn vertrek naar Nederland in 1789. Timmers senior voer van Galle door naar Batavia en verliet deze hoofdplaats van het VOC-handelsrijk drie maanden na aankomst op 15 november 1783 om precies een jaar later weer aan te komen voor de rede van Texel – zijn uit- en thuisreis had ruim twee jaar en vier maanden in beslag genomen.

De aankoop van het scheepsjournaal sloot aan bij de bestaande belangstelling van het museum, dat in diverse zalen van de in 1975 tot stand gekomen vaste opstelling over de geschiedenis van Amsterdam aandacht had besteed aan de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Over dit onderwerp zijn sindsdien in tijdelijke tentoonstellingen verschillende aspecten nog nader uitgewerkt, zoals in de expositie ‘Het Oostindisch bedrijf. Amsterdam en de VOC, 1602-1799’ (1988) en ‘Het eiland Onrust bij Batavia als onderdeel van het VOC-scheepsbedrijf in de 17de en 18de eeuw’ (1990). Vanwege de samenwerking met het Dutch Period Museum in Colombo raakte het museum sinds 1980 in het bijzonder ook geïnteresseerd in de geschiedenis van Sri Lanka in de tijd dat de VOC daar in het kustgebied een kolonie exploiteerde – tot 1972 heette het eiland Ceylon.

Op grond van deze toenemende belangstelling van het museum voor de overzeese geschiedenis van Nederland in Azië, ontstond de behoefte om de al aanwezige museumcollectie oude boeken over dit onderwerp, waaronder de studie van François Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*,² verder uit te breiden met meer contemporaine studies over dit onderwerp. Aankopen van werken van de Nederlandse predikant Philippus Baldaeus³ en van de Duitse landmeter Johann Wolf-

1 Journaal gehouden van het Oostindies Compagnieschip Holland van het jaar 1781 tot 1784. Amsterdam Museum, inv.nr. LA 2022.1; Journaalboek van 't Oostindies Comp. schip Holland van 't jaar 1781 tot 1784. Amsterdam Museum, inv.nr. LA 2022.2.

2 François Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. 5 delen. Dordrecht: Joannes van Braam; Amsterdam: Gerard onder de Linden, 1724-1726. Amsterdam Museum, inv.nr. LA 797.1/5.

3 Philippus Baldaeus, *Naauwkeurige beschryvinge van Malabar en Choromandel (...) en het machtige eyland Ceylon*. Amsterdam: Johannes Janssonius van Waasberge en Johannes van Someren, 1672. Amsterdam Museum, inv.nr. LA 1859.

Afb. 1 Titel op het voorplat van LA 2022.1.

gang Heydt⁴ met uitvoerig geïllustreerde beschrijvingen van de VOC-vestigingen in vooral Indonesië en Sri Lanka, pasten bij dit streven. Ook het handgeschreven reisverhaal van Johannes Timmers vormde een welkome aanvulling op dit onderdeel van de oude boekencollectie van het museum, die niet alleen dient ter bestudering van de inhoud, maar waarvan ook bij de diverse exposities dankbaar gebruik gemaakt wordt.

Voor een museum dat de geschiedenis van Amsterdammers wil toelichten, is het jammer dat zo veel autobiografische verslagen door buitenlanders zijn geschreven.⁵

4 Johann Wolfgang Heydt, *Allerneuester Geographisch- und Topographischer Schauplatz von Africa und Ost-Indien*. Willhermsdorff: Johann Carl Tetschner, 1744. Amsterdam Museum, inv.nr. LA 1905.

5 Zie bijvoorbeeld: S.P. L'Honoré Naber, *Reisebeschreibungen von deutschen Beamten und Kriegsleuten im Dienst der Niederländischen West- und Ost-Indischen Kompagnien 1602-1797*. 13 delen. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1930-1932.

Over de herkomst van VOC-personeel is veel bekend en zo weten we dat nogal wat Amsterdammers een contract tekenden om de VOC op haar schepen of in Azië te dienen. De aanwinst van Timmers' journaal in 1998 was daarom belangrijk, omdat het was bijgehouden door een matroos uit Amsterdam. Ook al zijn er nauwelijks persoonlijke bijzonderheden over Johannes Timmers bekend, hij is toch een goed voorbeeld van de vele duizenden stadgenoten die in de loop van twee eeuwen met de VOC naar Azië zijn vertrokken. Voor sommigen was het vaak bittere noodzaak, wanneer er geen alternatieven bestonden om in Amsterdam of elders in de buurt aan de slag te komen. Voor zeelui echter was het niet altijd een slechte keus: er waren weliswaar schepen met veel sterfgevallen aan boord, maar een betrekking bij de VOC gaf ook zekerheid en van al het uitgevaren personeel hadden de zeevarenden een redelijke kans weer levend thuis te komen. Dat gold in ieder geval voor Johannes Timmers senior en junior. De één kwam na twee-en-een-half jaar weer thuis, de ander was zo'n zeven jaar van huis.

In de *Inleiding* wordt een poging gedaan de ontstaansgeschiedenis van het Journaal te achterhalen. Daar wordt ook nader ingegaan op de mogelijke relatie tussen de twee manuscripten. Analyse van de twee versies van het journaal van Johannes Timmers leert dat de teksten van de twee manuscripten in belangrijke mate met elkaar overeenkomen, althans wanneer men de toevoegingen en de verdere redactie door de bewerker buiten beschouwing laat. De bewerking (LA 2022.1) mag dan wel niet compleet zijn, er is duidelijk sprake van één onderliggend verhaal: dat is de tekst van het meest complete manuscript (LA 2022.2). Ook al blijft de geschiedenis van de twee manuscripten ongewis, naar de twee teksten samen kan zonder probleem verwezen worden als het *Journaal van Johannes Timmers*. Het was waarschijnlijk de bedoeling het als reisverhaal uit te geven, maar daarvan is het destijds niet gekomen.

Tweehonderd-en-veertien jaar na ontstaan kwamen de twee manuscripten in bezit van het Amsterdam Museum. Het heeft daarna nog een kleine twintig jaar geduurd vóór het journaal van Johannes Timmers alsnog aan het publiek kon worden gepresenteerd. Wij danken de diverse instellingen die ruimhartig beeldmateriaal ter beschikking hebben gesteld om de oorspronkelijke tekeningen van het Journaal nadere context te verlenen. De Stichting Timmers Familievereniging zijn wij zeer erkentelijk voor haar hulp bij onze pogingen om de identiteit van de beide heren Timmers te achterhalen. Maar de grootste dank gaat uit naar Uitgeverij Verloren die een voorbeeldige uitgave tot stand heeft gebracht.

Amsterdam, 1 maart 2017

Inleiding

1.1 Het *Journal* van Johannes Timmers

‘In ’t jaar Ons Heere Jusu Christu anno 1781 den 17 julij ben ik, Johannes Timmers, in dienst gegaan van de Oost-Indiesse Compagnie op het gearremeert of ter oorlog uijtgerust schip HOLLAND’,¹ zo begint het *Journal gehouden van het Oost-Indies Compagnieschip Holland, van het jaar 1781 tot 1784*.² Het tijdsbestek van het journal valt vrijwel samen met de duur van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) en die oorlog was er de oorzaak van dat de vloot waarvan de *Holland* deel uitmaakte, een paar dagen na vertrek op 11 september 1781 onverrichter zake naar Texel moest terugkeren. Een jaar later was de situatie gunstiger, want toen waren er marineschepen beschikbaar om de vloot te escorteren. Johannes Timmers was opnieuw op de *Holland* geplaatst en zo vertrok hij op 7 juli 1782 via Kaap de Goede Hoop, Mauritius en Ceylon naar Batavia, waar hij op 15 november 1783 aankwam. Ruim drie maanden later, op 24 februari, aanvaardde de *Holland* weer de thuisreis en keerde – met Johannes Timmers aan boord – na een reis van 8 maanden en 22 dagen in november 1784 weer terug voor de rede van Texel.

Het is een spannend en meeslepend verslag van de wederwaardigheden van een matroos van wie we wel de naam, maar niet de antecedenten kennen. Toen Johannes Timmers op 25 juli 1781 op het punt stond om over de Zuiderzee naar Texel te vertrekken, nam hij ‘van alle goede vrienden en bekende hartelijk’ afscheid – we komen echter niet te weten om wie het ging.³ Zijn gelijknamige neef Johannes Timmers

1 Het retourschip *Holland*, van het eerste charter (1150 ton), was in 1771 te water gelaten op de werf van de Kamer Amsterdam. Op 11 september 1781 vertrok de *Holland* voor de vierde uitreis, maar voor de kust kruisende Engelse oorlogsschepen dwongen de buitengaats liggende Nederlandse schepen terug te keren naar de rede van Texel. De vloot van acht VOC-schepen moest bijna een jaar wachten vóór er konvooischepen van de Nederlandse marine beschikbaar waren. Op 7 juli 1782, nog tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), vertrok het schip via de route ‘achterom’ – langs het noorden van Schotland – om via Ceylon (aankomst 3 augustus 1783) naar Batavia te reizen. Daar kwam het aan op 16 november 1783 (zie: DAS 4394.4). Op 16 november 1784 was het schip terug op de rede van Texel. Zie: J.R. Bruijn, F.S. Gaastra and I. Schöffer, *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries*. 3 volumes. The Hague: Martinus Nijhoff 1979-1987. Naar de in deze serie voorkomende schepen (deel 2 geeft de uitreizen, deel 3 de thuisreizen) zal hierna verwezen worden als ‘DAS’, direct gevolgd door het betreffende nummer. De extensie achter de punt geeft daarbij aan de hoeveelste uitreis, dan wel thuisreis het betreft. De *Holland* bijvoorbeeld, DAS 4394.4, stond dus op het punt voor de vierde keer naar de Oost te vertrekken, terwijl DAS 8105.4 verwijst naar de vierde thuisreis van het schip. Zie ook Bijlage II: Informatie over schepen.

2 Titel op het omslag: *Journal Boek van Johannes Timmers Anno 1784*. Amsterdam Museum, inv.nr. LA 2022.1.

3 Met ‘vrienden’ worden doorgaans familieleden bedoeld.

was als onbevaren matroos op hetzelfde schip geplaatst, maar uit het verslag blijkt niets over de familierelatie. In het journaal wordt hij aangeduid als 'Johannes Timmers junior', de schrijver van het journaal zullen we daarom gemakshalve Johannes 'senior' noemen. Deze kan de oom van 'junior' zijn geweest, maar misschien waren de twee wel neven van dezelfde generatie, de een iets ouder dan de ander. Wanneer Johannes Timmers senior in het journaal op 5 april 1783 de dood van matroos Hendrik Holscher ter sprake brengt, vertelt hij er terloops nog bij, dat hij eerder met hem 'op de West-Indies gevaaren' had. Dat Johannes senior religieus was, is wel zeker, gezien de vele malen dat hij in zijn journaal God bedankt voor een behouden vaart of op hachelijk momenten juist aanroept om behoud van het schip met zijn bemanning. Welke religie hij aanhing, katholiek of protestants, wordt niet duidelijk. Meer komen we direct uit het journaal niet over hem te weten en over Johannes junior al helemaal niet.

Archiefonderzoek in verschillende archieven heeft over de beide Johannessen geen vondsten opgeleverd die met zekerheid aan Johannes Timmers senior of Johannes Timmers junior verbonden kunnen worden. Desalniettemin zijn een paar documenten interessant. De ene is een huwelijksakte uit Leiden uit 1786.⁴ Daarin staat dat ene Johannes Timmers, gedoopt op 6 januari 1740 in Made bij Geertruidenberg, op 6 mei 1786 in het huwelijk trad met Maria Johanna Aben, geboren in Roermond. Deze Johannes Timmers woonde toen in Leiden 'op de Rhijn' en was van beroep schipper. Getuige was onder anderen Alegonda Aben, een zuster van de bruid. Uit het scheepssoldijboek van het schip *Ganges*, dat tegelijk met de *Holland* vertrok, blijkt dat een Heinrich Aben uit Roermond als soldaat had aangevonsterd en tijdens de reis op 4 december 1782 was overleden. Hij was een zwager van deze Johannes Timmers. Het gelijktijdig vertrek van Heinrich Aben en Johannes Timmers senior is wel een heel interessante coïncidentie, maar het is geen sluitend bewijs over de identiteit van 'onze' Johannes Timmers senior. Wel bevestigt het de waarneming dat de naam Timmers veel in Brabant en Limburg voorkomt. In plaatselijke archieven in Noord-Holland zien we vaak de naam Timmer en Timmerman, maar Timmers komt daar weinig voor.

Een ander document met een mogelijke verwijzing naar Johannes Timmers junior bevindt zich in het Noord-Hollands Archief in Haarlem. Hieruit blijkt dat er in Haarlem een Johannes Timmers woonde die werkzaam was als scheepstimmermansknecht. Deze Timmers was op 2 juni 1793 getrouwd, vier jaar na de terugkeer uit Ceylon van 'onze' Johannes Timmers junior. Het gaat om de inschrijving van een zogeheten schepenhuwelijk in het stadhuis van Haarlem, want het bruidspaar kerkte in de rooms-katholieke statie in de Nauwe Damsteeg.⁵ Deze Johannes Tim-

4 Archief Erfgoed Leiden en omstreken (ELO), (toegang 1004) DTB, inv.nr. 210 (schepenhuwelijken 6 februari 1784-4 januari 1795). Vriendelijke mededeling van Angeline van der Donk, Stichting Timmers Familievereniging, die in Leiden en in het Regionaal Archief Tilburg naspeuringen heeft gedaan naar mogelijke kandidaten voor Johannes Timmers senior en Johannes Timmers junior. Bij haar onderzoek heeft zij geen verwijzing naar Johannes Timmers junior aangetroffen.

5 Noord-Hollands Archief, DTB inv.nr. 156.

mers was gedoopt op 18 december 1765.⁶ Mogelijkerwijs gaat het hier om neef Johannes Timmers junior, die in dat geval vijftien jaar oud geweest moet zijn toen hij in dienst trad van de VOC – voor een jongmatroos een niet ongebruikelijke leeftijd. Het is heel goed mogelijk dat verschillende leden van een familie Timmers uit het zuiden naar het noorden van de Republiek zijn verhuisd om hun kans op werk te vergroten. De vermelding van ‘Amsterdam’ als plaats van herkomst in het scheeps-soldijboek van de *Holland* kan als aanwijzing worden gezien dat Johannes Timmers senior en zijn neef junior althans een tijdje in Amsterdam hebben gebivakkeerd. Dat ze daar verder geen sporen hebben nagelaten kan verklaard worden uit het feit dat zij zich na hun VOC-avontuur elders hadden gevestigd.

Twee manuscripten, samen één journaal

In de *Verantwoording* hierna staan niet alleen de zakelijke gegevens over de twee manuscripten in de collectie van het Amsterdam Museum die aan deze uitgave ten grondslag hebben gelegen, maar daar wordt ook rekenschap gegeven over de wijze van editeren, waarbij ervoor is gekozen de beide manuscripten tot één doorlopend verhaal samen te voegen. (zie afbeeldingen K2 en K3 in het kleurkatern). De twee teksten zijn nooit eerder gepubliceerd en bij ontstentenis van toelichtende gegevens in de manuscripten zelf hebben de bezorgers de handschriften, het taalgebruik en de inhoud van de twee teksten geanalyseerd om te weten te komen wat we eigenlijk in handen hebben. De tekst van het meest complete manuscript (LA 2022.2), dat de reis naar Batavia en terug beschrijft, is zonder twijfel afkomstig van Johannes Timmers senior. Het andere manuscript (LA 2022.1) volgt dat verhaal op de voet – zij het met diverse geografische en persoonlijke aanvullingen –, maar houdt op nadat Johannes Timmers junior van boord is gegaan. Daarom lijkt er in eerste instantie wat voor te zeggen om dit onvolledige manuscript voor een bewerking door de jongere neef te houden, maar er zijn voldoende gronden om deze suggestie af te wijzen en aan iemand anders te denken. Dat zou Johannes Timmers senior zelf geweest kunnen zijn, eventueel in samenwerking met een uitgever. Daarnaast zijn er vragen over de achtergrond van de manuscripten. Hebben we bij de tekst van de hele reis te maken met een autograaf, of te wel: is dit het handschrift van Johannes Timmers senior zelf? En hoe zit het dan met het handschrift van de bewerkte versie van het verhaal? Van wie zou dat kunnen zijn?

Wat is een journaal?

Het *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek* geeft bij het lemma *journaal*: ‘Boek waarin aantekening wordt gehouden van de dagelijkse voorvallen, al dan niet vergezeld van commentaar’ en schrijft vervolgens: ‘Vaak wordt de term *journaal*, hoewel er geen feitelijk onderscheid is met het dagboek, voorbehouden

6 Noord-Hollands Archief, DTB inv.nr. 144.

aan het reisverslag van een scheepsreis (vgl. *itinerarium*, reisverhaal, logboek of scheepsjournaal).⁷ Het lexicon geeft daarbij twee beroemde voorbeelden, namelijk dat van de *Waerachtighe beschrijvinghe van drie seylagiën, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort* (1598) van Gerrit de Veer en dat van het *Journael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse* (1646) van Willem Ysbrantsz. Bontekoe. Beide uitgaven echter zijn geen eigenlijke scheepsjournalen, maar reisverhalen. Het bekende verhaal van Gerrit de Veer over de overwintering op Nova Zembla moet gezien worden in de context van de pogingen een noord-oostelijke route naar Azië te vinden, terwijl de *Nieuw Hoorn* van Bontekoe twintig jaar later schip nummer 226 was dat vanuit Nederland via Kaap de Goede Hoop naar Azië was vertrokken. Een klein jaar na de afvaart op 28 december 1618 vloog het schip op 19 november 1619 in de lucht: ‘sprong aen hondert duysent stucken; zo’n zestig man die bij de grote mast stonden werden al te samen wegh genomen en aan hutspot geslaghen’, vat Bontekoe het drama samen – met één iemand anders had hij de ontploffing overleefd.⁸ Wie zijn boek begint te lezen, zal aan het begin van het verhaal misschien denken met een scheepsjournaal te maken te hebben, maar al snel laat Bontekoe de stelselmatige vermelding van weer en wind achterwege en gaat hij verder met een vertelling die als genre doorgaans beschreven wordt als ‘reistekst’.⁹ Hij kon overigens niet anders, want aangenomen wordt dat zijn oorspronkelijk bijgehouden journaal de ramp niet had overleefd.¹⁰

Voor een goed begrip van het genre *scheepsjournaal* zijn de twee voorbeelden verwarrend, want het zijn uitgaven waarin de uitgever als bewerker een grote hand heeft gehad en waarvan de uiteindelijke tekst ver afstaat van het dagregister met zijn dagelijkse aantekeningen over nautische zaken. Omstreeks 1650 namelijk volgden de schippers van de VOC bij het bijhouden van hun journaal een standaardprocedure. In verband met het grote aantal uit- en thuisreizen was het praktisch om de schepen journaalboeken mee te geven die voorzien waren van een gedrukte kolomindeling. De kolomkoppen op de ene bladzijde gaven aan welke nautische informatie dagelijks genoteerd moest worden (datum, koers, afstand, weersgesteldheid, enzovoorts), terwijl de andere bladzijde voorbehouden was voor bijzondere opmerkingen.¹¹ Juist de pagina’s met bijzonderheden waren

7 G.J. van Bork et al. (red.), *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek* (2002) [alleen digitaal raadpleegbaar op de site van Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL): www.dbnl.nl].

8 *Journael ofte gedenckwaerdige beschrijvinge van de Oost-Indische reijse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn*, red. G.J. Hoogewerff. 2e herziene druk; Utrecht: A. Oosthoeks, 1930, 33. Andere opvarenden hadden zich voor de ontploffing op de bijboten in veiligheid weten te brengen.

9 Voor een goed overzicht van de verschillende soorten reisverslagen en van het reisdagboek, zie: Roelof van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC*. Nijmegen: SUN, 1997, 72-82.

10 Voor een uitvoerige bespreking van het journaal van Bontekoe, zie: Karel Bostoën et al., *Bontekoe. De schipper, het journaal, de scheepsjongens*. Zutphen: Walburg Pers, in samenwerking met de Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam, 1996. Voor een beredeneerde bibliografie, zie: Garrelt Verhoeven en Piet Verkruijse (red.), *Journael ofte Gedenckwaerdige beschrijvinge vande Oost-Indische Reijse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn. Descriptieve bibliografie, 1646-1996*. Zutphen: Walburg Pers, 1996.

11 C.A. Davids, *Zeevezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815*. Amsterdam/Dieren: De Bataafsche Leeuw, 1985, 150-154.